

Women's Major Group (WMG - Kadınların Temel Grubu) tarafından Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi - Voluntary National Review (VNR) Sürecine İlişkin Tavsiyeler

1) GİRİŞ

Üst Düzey Politik Forum (HLPF) 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündeminin takibi ve incelenmesi için oluşturulmuş bir mekanizmadır. Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu ve BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi himayesinde çalışmakta olan HLPF, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin (SKH'ler) ve alt hedeflerin uygulamaya geçirilmesi bakımından kaydedilen ilerlemeyi izleyen merkezî organdır (2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi, paragraf 47).

Takip ve gözden geçirme sürecinin bir parçası olarak, ülkeler ulusal ve yerel seviyelerde ilerleme konusunda gönüllü, düzenli ve kapsayıcı incelemeleri yönetir ve yönlendirirler (Paragraf 79). Bu Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi - Voluntary National Review (VNR), diğer tüm HLPF çalışmaları gibi, 2030 Gündemi'nin uygulamaya geçirilmesine hız kazandırmak amacıyla deneyimlerin, başarıların, güçlüklerin ve çıkartılan derslerin paylaşımına yönelik işbirliğine dayalı bir öğrenme ortamı yaratmayı amaçlamaktadır. VNR'lar, HLPF'nin çalışmalarının temel bir kısmını teşkil etmekle birlikte, Forum bünyesinde yürütülen çalışmaların yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır. Diğer kilit unsurlar arasında dünya çapında ilerlemeyi değerlendirebilmek, başka süreçlerle olan bağlantıları görebilmek, özel koşullara sahip ülkeleri ele alabilmek, Başlıca Gruplar ve Diğer Paydaşlarla¹ ve devletler dışındaki aktörlerle diyalog kurabilmek ve ayrıca 2030 Gündemi'nin uygulanmasına rehberlik sağlayabilmek amacıyla gerçekleştirilen yuvarlak masa toplantıları ve sunumlar yer almaktadır.

Takip ve gözden geçirme süreçlerine sivil toplumun katılımını sağlama yönünde bir çaba sergilenmekle birlikte, tüm seslerin duyulmasını ve kimsenin geri planda bırakılmamasını sağlamak için sivil toplum kuruluşlarının (STK'lar) sürece daha anlamlı bir şekilde katılımı mümkün olabilir. Bu amaç doğrultusunda, bu kılavuz kadın hakları ve feminist örgütlerin(in) 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nin toplumsal cinsiyete duyarlı bir şekilde hayata geçirilmesini sağlamak amacıyla hükümetlerle birlikte VNR'lar geliştirmesine ve alternatif raporlar hazırlamasına yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

2) GÖNÜLLÜ ÜLKE RAPORU ÜZERİNDE HÜKÜMETLERLE BİRLİKTE ÇALIŞMAK

SKH'LERİN UYGULANMASINA YÖNELİK ULUSAL PLANLAR VE HÜKÜMET BÜNYESİNDEKİ KİLİT AKTÖRLER

Atılması gereken ilk adım, hükümetin Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SKH'ler) yönelik bir ulusal plan hazırlayıp hazırlamadığını ve bu planın erişilebilir olup olmadığını tespit edip, ardından mümkünse söz konusu planı elde etmek olacaktır. Henüz hazırlanmış bir eylem planı bulunmuyorsa, böyle bir planın geliştirilmekte olup olmadığını ve şayet bu yönde bir çalışma mevcutsa, sivil toplumun katılımına olanak bulunup bulunmadığını saptayın. Ulusal planların hazırlanma sürecinde feminist seslerin duyulmasını sağlayın.

Ardından, SKH'lerin uygulanması ve izlenmesinden sorumlu devlet kuruluşlarını saptayın. Bazı kuruluşlar resmi olarak SKH koordinasyonundan görevli kılınırken, bazıları da gayriresmi olarak bu sürece dahil olabilmektedir. Belirli alanlara yönelik bakanlıklar ve resmi daireler, SKH sürecine de söz konusu alanlarda katılım sağlayabilmektedir; örneğin Hedef 4 açısından Eğitim Bakanlığı. Hükümetlerin bakanlık ve daireler nezdinde çoklu uygulama ve koordinasyon mekanizmaları oluşturması muhtemeldir. Birçok ülkede bu mekanizmalar, ilk başta Binyıl Kalkınma Hedeflerine (BKH) ve/veya Sürdürülebilir Kalkınma Rio Konferansı'na destek olmak amacıyla kurulmuş koordinasyon mekanizmaları temel alınarak oluşturulabilmektedir. Bu mekanizma şemasını mümkün olduğunca kapsayıcı bir şekilde çıkartmak faydalı olacaktır. Söz konusu şemalar ülkeden ülkeye değişiklik arz etmekle birlikte, sorumlu kuruluşlar arasında şunların yer alması muhtemeldir:

¹ MGoS: Major Groups and other stakeholders (<https://sustainabledevelopment.un.org/mgos>)

- Planlama ve Kalkınma Bakanlıkları
- Sağlık Bakanlığı, Kadın Bakanlığı (veya muadilleri gibi) icracı bakanlıklar
- Bakanlıklararası çalışma grupları veya koordinasyon konseyleri
- Ulusal İstatistik Büroları
- Yasama/Parlamento Komisyonları

Ulusal hükümetler açısından, iç politikada öngörülen çerçevelerin ve süreçlerin SKH'ler ile nasıl uyumlu hale getirilebileceğinin tespiti amacıyla incelenecektir. Bu, sivil toplumun, SKH'lerin ulusal düzeyde uygulanması süreçlerine katılımı için önemli bir imkân yaratmaktadır.

İZLEME VE RAPORLAMA KONUSUNDA SİVİL TOPLUMUN ÇALIŞMA MEKANİZMALARI

Aynı zamanda, devlet kuruluşlarının SKH uygulama ve ilerlemesine ilişkin Ülke Raporunu nasıl bir süreç doğrultusunda hazırlayacağını da araştırın ve bu sürece sivil toplumun katkısını ve katılımını sağlayacak mekanizmaları bulun veya yaratın. Avrupa Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı ve Hakları, Nüfus ve Kalkınmaya yönelik Avrupa STK'ları (EuroNGOs) Temmuz 2016'da gerçekleştirilen ve ülkelerin gözden geçirilmesine gönüllü olarak katılan 22 ülkeyi kapsayan 2016 HLPF'de ilk VNR'ı incelemiştir (2016 HLPF ve SKH'lere ilişkin Birinci VNR'a dair EuroNGO Analizi). Ulusal raporlar hazırlanması konusunda ülkeler seviyesinde yürütülen resmi süreçlerde birbirinden hayli farklı yaklaşımlar göze çarpmıştır. VNR'ın kapsayıcı olmasına büyük bir önem atfedilen örneklerde dahi, mevcut takvim içerisinde pek az ülke sivil toplumla anlamlı istişarelerde bulunmayı başarabilmiştir. Bazı ülkelerde hükümetler STK'lara hiç danışmamış yahut yalnızca, resmi VNR'ın neredeyse tümüyle nihai taslakları üzerinde görüş bildirme olanağı verilmiştir.

2016 HLPF'ye ilişkin EuroNGOs raporunda ayrıca, ilk tur VNR'ın toplumsal cinsiyet konusunda zayıf olduğu ve ulusal planlama, karar alma, politika ve bütçe bakımından toplumsal cinsiyete dayalı bakış açısının entegrasyonu alanında pek az bilgi içerdiği tespit edilmiştir. Cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve üreme

haklarının (CÜSH), SKH'ler çerçevesinde bir yere sahip olmasına rağmen, VNR'da CÜSH konusuna neredeyse hiç değinilmemiştir. EuroNGO raporu, toplumsal cinsiyet ve CÜSH konusundaki bilgi ve ilgi eksikliğinin 2016 HLPF'ye gölge düşürdüğünü ve sivil toplum tarafından hazırlanan "Projeksiyon Raporları"nı (Gölge Raporlar) (aşağıya bakınız) daha da önemli hale getirdiğini, ve CÜSH alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarının gelecekteki tematik incelemelere katılımını daha da hayati kıldığını kaydetmektedir.

SİVİL TOPLUMUN VE KADIN HAKLARI ÖRGÜTLERİNİN KATILIMINI SAVUNMAK

Sivil toplumun katılımına yönelik mekanizmalar mevcut değilse, zayıf ya da feminist örgütleri kapsamıyorsa, daha açık ve kapsayıcı bir süreci savunun. İlk aşamalardan itibaren, sürecin daha kapsayıcı, şeffaf ve etkili olması için hükümet üzerinde baskı kurmak amacıyla çeşitli sektörlerde mensup farklı sivil toplum aktörleriyle birlikte çalışın. Çoğu zaman marjinalleştirilen grupların seslerinin duyulmasını sağlayın ve hükümete, SKH'lerin kimsenin geri planda bırakılmaması prensibine dayandığını hatırlatın.

3) VNR SÜRECİNE KATILIM: ARJANTİN VE FRANSA ÖRNEKLERİ

VNR SÜRECİNDE ARJANTİN HÜKÜMETİ İLE BİRLİKTE ÇALIŞMAK

Mabel Bianco, FEIM

Önce Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı (ICPD) ve ardından Montevideo Mutabakatı'nı (Kahire Eylem Planı'nın uygulanmaya devam etmesine yönelik bölgesel bir anlaşma) izleyen 40 STK'dan oluşan bir grup halinde çalışmaktayız. SKH izleme sürecine geçildiğinde, tüm grup üyelerine, SKH'ler üzerinde feminist bakış açısından hareketle birlikte çalışmayı sürdürmek konusundaki düşüncelerini sorduk. Ayrıca CIVICUS da dahil olmak üzere, çevre, insan hakları, yönetim ve başkaca alanlarda çalışan gruplarla temasa geçerek, neler yaptığımızı onlara anlattık ve bilgi alışverişinde bulunduk.

İlk olarak, Dışişleri Bakanlığı (DİB) ile iletişime geçerek, VNR hazırlığına yönelik neler yaptıklarını ve başka hangi bakanlıklarla çalışma yürüttüklerini sorduk. DİB bunun üzerine, Başbakanlık ve Devlet Başkanlığı bünyesinde bulunan bir devlet kuruluğu olan Sosyal Politikalar Konseyi ile birlikte çalıştıklarını bildirdi. STK koalisyonumuz VNR sürecine katılma isteğimizi beyan ederek Sosyal Politikalar Konseyi Başkanı ile bir görüşme talep etti. Bu görüşme sırasında ben birinci HLPF'den edindiğimiz tecrübeleri anlattım ve STK'ların sürece başından itibaren dahil edilmesi gerektiğini ve maddi desteğin yanı sıra bilgi erişimine de ihtiyacımız bulunduğunu dile getirdim. Başkan gösterge ve hedef belirleme sürecinde olduklarını ve bu süreç sona erdiğinde tekrar bir araya gelebileceğimizi belirtti.

Bu arada biz, elimizdeki farklı bağlantıları kullanarak, hedef ve gösterge belirleme sürecinde çalışma yürüten çeşitli devlet dairelerinden çalışanlarla gayriresmi görüşmelerde bulunduk. Bu görüşmeler sayesinde bir miktar girdiye ulaşabildik. Sosyal Politikalar Konseyi, hedef ve gösterge belirleme sürecini tamamladıktan sonra STK'larla ve ulusal düzeyde ve eyaletler seviyesinde yönetimlerle büyük bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya, finansman önerilerini sunmak üzere koalisyonumuzu ve CIVICUS'un koordinasyonunda hareket eden grubu da çağırdı. Uzun

tartışmaların ardından her iki teklif de kabul edildi; Aralık 2016'da bir anlaşma imzaladık.

Önceliklerimizi menfaatlerimiz doğrultusunda tanımladık ve tartışmalı nitelikleri sebebiyle hükümetin fazla ilgi göstermemesi muhtemel olan SKH'lere eğilmeyi tercih ettik: SKH 1, 3, 5, 8, 11 ve 17.

Bilgi talep etmek, katkı sağlamak ve hükümetin resmi raporunda konu edilen toplantılara davet edilmeyi istemek gibi amaçlar doğrultusunda hükümetle temasımızı mütemediyen sürdürmekteyiz. Başta kadın ve feminist örgütler(i) olmak üzere STK'ları son derece önemli paydaşlar olarak görmeleri gerektiği konusunda hükümete ısrarcı olmaktayız.

Hükümetin raporuyla fikri ayrılıklarımız olması halinde bu hususları açıkça dile getireceğimizi ortaya koyduk. Kimi devlet kurumları bundan ötürü pek memnun olmadılar. Ayrıca, daha muhafazakâr denilebilecek eyaletlerden de bizim tutumumuza karşı direnç bekliyoruz. Hükümet sivil toplum tarafından eleştirilmeyen bir HLPF raporunun çok daha sağlam ve inandırıcı olacağına farkında. Görüşlerimizi dile getirmemize veya sürece katılmamıza izin vermezlerse, HLPF'de görünür olabilmek adına bir gölge rapor hazırlayacağız.

Son olarak, başka sivil toplum gruplarıyla işbirliğinde bulunduğumuzu ve hep birlikte STK'ların sürece katılımını talep ettiğimizi de belirtmek gerekir. Bunların yanı sıra, hükümetin bizim adımıza konuşmaması noktasında inat ediyoruz. Bizler kendi adımıza konuşmak isteyen iki farklı topluluk ve feministlerden oluşturmaktayız.

FRANSA'DAN DENEYİM PAYLAŞIMI: HEDEFLER, STRATEJİLER VE 2016 HLPF'DEN ÇIKARTILAN DERSLER

Mégane Ghorbani, ActionAid Fransa

HLPF'den önce, konuyla ilgili bilgilere erişmeye ağırlık verdik. 2016 yılında Fransa'daki ulusal rapor süreci hakkında açık bir bilgi ve şeffaflık eksikliği bulunuyordu. STK'ların hükümet bünyesinde kiminle iletişim kurabileceği veya katılımlarını sağlaması yahut hiç değilse gerekli bilgileri edinmek için kime başvurabileceği belirsizdi. Örneğin, Nisan-Haziran 2016 arasında ActionAid Fransa, HLPF bakımından referans gösterilmiş olan Fransa Dışişleri ve Uluslararası Kalkınma Bakanlığı'ndan isimlerle temas kurdu. Onlara şu soruları sorduk: HLPF'ye giden delegasyonda kimler bulunuyor? STK'ların bu kişilerle toplantı yapıp görüşme imkânı olacak mı? Ne yazık ki bu soruların cevaplarını çok geç bir tarihte, HLPF başlamak üzereyken alabildik.

Çeşitli seviyelerde birçok paydaşa ulaşma stratejimiz bilgi taleplerimizin yükselmesini ve daha görünür hale gelmesini sağladı; böylece daha çok yanıt alabildik. Co-ordination SUD adı verilen Fransa STK platformundan bilgi edinebildik ve bu sayede, sürece dahil olan paydaşları daha net saptamamız mümkün oldu. Sürece tek bir Bakanlık veya Kurumun değil, Fransa Kalkınma Ajansı, Çevre Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve bakanlıklararası bir delegasyonun dahil olduğunu öğrendik. Ayrıca başkaca irtibat noktaları edinebilmek amacıyla Daimi misyon ile de iletişime geçtik.

İstişare konusundaki özel vizyonumuza dair güven beslemenin önemini ve STK katılımındaki eksikliğin sonuçlarını vurgulamayı öğrendik. Sivil toplum kuruluşları ile hükümetler STK'ların VNR sürecine ne ölçüde katılması gerektiği konusunda farklı algılara sahip. Ayrıca, ilk VNR sürecinde çeşitli paydaşların katılımı, bu aktörlerin rolleri ve bunların sonuç üzerinde etkili olabileceği yollar hakkında bir kafa karışıklığına yol açmıştı. İşte bu yüzden ki, STK'ların bu sürece katılımının neden bu denli hayati önem taşıdığı noktasında tek bir ağızdan konuşabilmesi (yani ortak bir görüş bildirmesi) esastır.

HLPF sırasındaki savunuculuk VNR süreçlerine STK katılımı hakkında WMG'nin düzenlediği bir etkinlikle başladı. Bu etkinlikte WMG ilk tur VNR'lara ilişkin bir anketin sonuçlarını paylaştı ve hükümetlerin SKH 5'i nasıl uygulamaya geçirdiğini ve bu sürece kadın topluluklarının katılımını değerlendirdi (bkz. <http://wedo.org/wp-content/uploads/2016/07/WMG-Brief-4-National-Voluntary-Reviews-1.pdf>). Bu etkinlik sayesinde delegelerimizi davet edip, ele aldığımız meselelere ilişkin tepkilerini ölçme fırsatımız oldu. Savunuculuk sürecinin bir parçası olarak, Fransız STK'ların, platform temsilcilerinin ve WMG üyelerinin katılımıyla birlikte delegasyon başkanı ile bir toplantı talep etmemiz mümkün olabildi.

Savunuculuk stratejisi hataların alenen ortaya dökülmesinin yanı sıra diyaloga açık bir alan yaratmayı da hedefliyordu. Bunun yanı sıra, kadın hakları meseleleri ile ulusal bağlam arasında iyi bir denge tutturabilmek amacıyla WMG tarafından geliştirilen içerik ve strateji ile diğer Fransız STK'lar tarafından kullanılan stratejileri dönüşümlü kullandık. Bu anlamda önem taşıyan stratejilerden biri, VNR içeriğine eğilerek raporu kadın hakları perspektifinden incelemek olmuştur. Bu noktada, raporun nihai haline sürecin en son aşamasına dek erişim sağlanamıyor olması güçlü bir yaratabilmektedir.

Güçlüklerin üstesinden gelmek ve daha güçlü görünebilmek için hep birlikte savunuculuk yapmak büyük önem taşıyor. Hem WMG içerisinden kadın hakları savunucuları ile, hem de ulusal seviyede savunuculuk alanında uzmanlığa sahip başka STK'larla ittifak yapmak çok mühimdi, böylece hükümetimize karşı ittifak halinde savunuculuk yürüttüğümüzü göstermiş olduk (Fransa'daki başka kadın hakları savunucuları bu sürece katılmamıştı). Bunu yapabilmek için kendimizi, kadın haklarına ilişkin meselelerin ulusal konuların dışında kalmamasını sağlamak amacıyla çalışmalar yürüten önder bir topluluk olarak konumlandırmamız çok önem taşıyordu. Örneğin, HLPF'de Fransa Çevre Bakanlığı'nın VNR sürecinden ziyade iklim değişikliğine ilişkin Paris Antlaşması'na eğilen raporunu sunmasının ardından konuşma imkânı bulduk. Bu imkânı kullanarak konuşmamız çok iyi oldu, yoksa kadın haklarına ilişkin meselelere hiç değinilmemiş olacaktı.

HLPF'nin ardından, uygulama sürecinin başlamasında birtakım gecikmeler yaşandı. Hükümet -Sürdürülebilir Kalkınma konusunda Bakanlıklararası Genel Komisyon aracılığıyla- STK'lara ve diğer paydaşlara bir plan sunacağını söyledi. Bunu henüz yapmadı, fakat Nisan ayında sunabileceklerini düşünüyoruz. Bu planda siyasi vizyona ve SKH uygulaması ve izlemesi sürecine paydaşların nasıl dahil edileceği konusuna açıklık kazandırılması vaat edilmektedir. Ancak 2016 HLPF deneyiminin başkaca savunuculuk süreçleri açısından (örneğin Fransa'nın toplumsal cinsiyet ve kalkınma konusundaki dışişleri politikasına yönelik) ve HLPF'de yer almayan başkaca STK'larla bilgi paylaşımı konusunda faydalı olduğunu gördük. HLPF'ye katılımı sürdürmenin ne kadar faydası olup olmadığı noktasında bir karara varmak da önemlidir. Baharda ülkenin önemli bir seçime gideceği düşünülürse, 2017 yılında HLPF'ye çok fazla vakit ayırmak pek mantıklı olmayabilir; zira hükümet içerisindeki personelde büyük ihtimalle değişiklikler olacaktır. Bu sıkıntının üstesinden gelebilmek için, savunuculuk hedeflerimizde bir miktar istikrarı garanti edecek şekilde daimi misyonla daha sıkı şekilde çalışılabilir.

4) VNR'A İLİŞKİN GÖRÜŞ BİLDİRMEK

Resmi raporu hazırlarken hükümetle birlikte çalışmış olan STK'lar nihai olarak sunulan hükümet raporuna kendi düşüncelerinin dahil edilmemiş olduğunu görebilir. Bu durumda izlenebilecek stratejilerden biri, resmi rapor hakkında görüş bildirmektir. Bir başka strateji ise alternatif bir rapor hazırlamaktır. Bu iki strateji birbirini kapsamadığından, vakit ve kaynaklar elverirse ikisi birden işletilebilir.

Birleşik Krallık Sürdürülebilir Kalkınma Paydaşları (UKSSD) 2016 HLPF için sunulan sivil toplum görüş ve raporlarını inceleyerek **sivil toplumun katkılarına ilişkin 10 tavsiyede bulundu (sayfa 5)**. Bu tavsiyeler, rapor sürecinde teyit ve hesap verebilirlik açısından önem taşıyan bir husus olarak sivil toplumdan gelecek girdilere rehberlik etmekte ve bu girdilerin sağlamaştırılmasına yardımcı olmaktadır.

Bir başka tavsiyeler dizisi de, "2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nin temelini oluşturan açık, kapsayıcı, hesap verebilir ve etkili bir yönetişimin" sağlanması amacı güden STK'lardan oluşan Şeffaflık, Hesap Verebilirlik ve Katılım (TAP) Ağı tarafından hazırlanmıştır. TAP, sivil topluma ve diğer hükümet dışı paydaşlara hükümetlerle ve başkaca yerel ve bölgesel aktörlerle birlikte çalışmalar yürütmek konusunda rehberlik sunacak bir araç takımı geliştirmiştir. **TAP Ağı 16 Hedef Savunuculuk Rehberi** 2030 Gündemi'ndeki 16 Hedefin planlanması, uygulanması ve takibi konusuna eğildiği için, diğer Hedefleri konu alan hükümet raporları hakkındaki yorumlar açısından da faydalı bilgiler sunmaktadır.

TAP Ağı Rehberi SKH'lerin uygulanmasında ve raporlamasındaki eksik noktaları tespit etmek için bir boşluk analizi yapılmasını tavsiye etmektedir. Bu analizin hedefi, eksik hususların, iyileştirilebilecek ve eklenebilecek hususların tespit edilerek, eyleme geçmesi açısından hükümete somut tavsiyeler sunmaktır. **Cinsel Haklar ve Evrensel Dönemsel Değerlendirme – Savunuculara Yönelik Rehber, sayfa 36'**da belirli adımlara yönelik somut tavsiyelerde bulunulmasına ilişkin ipuçları yer almaktadır.

5) GÖLGE VEYA ALTERNATİF RAPOR HAZIRLAMAK

Resmi rapor üzerinde hükümetle birlikte çalışmak veya inceleyip yorumlarda bulunmak için hükümetin raporuna erişim sağlamak mümkün olmazsa, bu durumda en iyi seçenek alternatif bir rapor veya “gölge rapor” hazırlamak olabilir. Aslında bir gölge rapor hazırlamak her durumda kuvvetli bir araç olarak kullanılabilir. Böylece sivil toplum kuruluşlarının bir arada çalışıp işbirliğinde bulunabileceği bir platform kurulacak, hükümetle birlikte çalışma imkânları yaratılacak, zaman içerisinde meydana gelecek değişimleri ölçecek bir referans noktası oluşturmaya yardımcı olacak, savunuculuk ve medya çalışmalarında kullanılmak üzere bilgi ve analiz üretecek ve hükümet politika ve programlarında işaret edilmesi gereken eksik ve kusurların tespitine yardımcı olacaktır.

Bir gölge rapor hazırlığına başlanırken en önemli ilk adım odak noktasını belirlemektir. Cevaplamak istediğiniz kilit araştırma soruları nelerdir? Hangi SKH amaç ve hedefleri temel alınmalıdır? Hangi meseleler en çok önem taşımaktadır? Hangi konular ve insanlar ihmal edilme veya resmi raporların dışında bırakılma tehlikesi altındadır? İlk olarak öncelik taşıyan soruları belirleyin, ardından bu sorulara cevap verilmesi için gereken verileri saptayın.

Farklı analiz ve veri toplama seviyelerini düşünüp değerlendirmek faydalı olacaktır:

1. Politika ve yasal çerçeve: Öncelikli hedef ve amaçların iletilmesi bakımından hangi politikalar ve kanunlar mevcut? Hangi alanlara bütçe tahsis ediliyor? Mevcut kanunlar, politikalar ve bütçeler hazırlanırken en çok marjinalleştirilen grupların hak ve ihtiyaçları göz önüne alınıyor mu? Politikada hangi alanlarda boşluk var? Hangi alanlara bütçe ayrılmamış?
2. Uygulama: Politika nasıl uygulanıyor? Kanunlar hayata geçiriliyor mu? Uygulamadaki en önemli eksikler veya zayıflıklar nelerdir? Politika ve programların kapsam ve menzili nedir? Hangi alanlarda bütçe yetersiz kalıyor veya ulaşması istenen programlara ulaşmıyor? Kimler dışarda

birakılıyor? Ayrıca, politika ve programlar yürürlükte olsa bile, kadınların ve kız çocuklarının erişimini sınırlayan toplumsal faktörler (topluluk, din, işyeri gibi) var mı?

3. Veri erişimi ve kullanımı: Hükümet tarafından toplanan veriler nelerdir? Veri toplamak ve veri analizi konusundaki boşluklar nelerdir? Veriler sınıflara ayrılmış mı? Veriler sivil toplum ve başkalarının erişilebilir durumda mı? Bu veriler politika oluşturma ve uygulama konusunda faydalı oluyor mu?
4. Sonuçlar veya etki: SKH'lerin uygulanmasının sonuçları nelerdir? Kadınların ve kız çocuklarının yaşamlarını nasıl etkiliyor? En savunmasız konumda olanların yaşamlarını nasıl etkiliyor? SKH taahhütlerinin uygulamaya geçirilememesi kadınları ve kız çocuklarını nasıl etkiliyor?

Gelecekteki sonuçların değerlendirilmesinde kullanılacak temel referans bilgilerine erişilmesi ve bunlara eklemelerde bulunulması da önemli olacaktır. Referans teşkil eden bazı resmi verilere şu adresten ulaşılabilir: <http://sdgindex.org/download/>. Sivil toplum ayrıca, resmi verilerde yer almayabilecek konular ve topluluklar hakkında da veriler toplamaya başlayabilir. Örneğin, kadınların “gayiresmi” işleriyle bağlantılı ILO sözleşmelerini kullanan başka standartlar üzerinden ilerlenebilir.

Odak noktalar belirlendikten sonra veri toplama sürecine geçilebilir. Toplumsal cinsiyetle ilgili verilerin temel kaynakları arasında yayınlanmış literatür ve araştırmalar; hane halkı ve nüfus anketleri gibi resmi veriler; diğer resmi istatistikler (nüfus sayımı veya idari veriler); ve üniversitelerin ve STK'ların yayınlanmamış raporları yer almaktadır. Temmuz 2017'den önce, bu kadar kısa bir sürede yeni araştırmalar yapmak zor olacaktır; fakat gelecekteki HLPF'ler için araştırma yapılabilir.

Türkiye örneği gölge rapor hazırlanması ve bu raporun HLPF sırasında ve sonrasında nasıl kullanılabileceği konusunda iyi bir örnek oluşturmaktadır.

GÖLGE/ALTERNATİF RAPOR: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Şehnaz Kıymaz Bahçeci, Kadının İnsan Hakları – Yeni Çözümler ((WWHR - New Ways)

Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler Derneği (KİH-YÇ) Türkiye'nin 2016 HLPF'ye gönüllü ülke raporu sunacak ilk 21 ülkeden biri olacağını öğrendiğinde, bir gölge/alternatif rapor sunmanın önem taşıyacağına kanaat getirdi. Biz, Türkiye'de (CEDAW'a) gölge rapor hazırlama (ve ayrıca Evrensel Periyodik İnceleme (UPR) raporlarına girdiler sağlama) konusunda 15 yılı aşkın tecrübeye ve SKH'lerin geliştirilmesi ve bu alanda savunuculuk yapma konusunda 3 yıllık deneyime sahip bir kadın hakları kuruluşuyuz. Gölge/alternatif raporun, kayıt tutmanın yanı sıra, söz konusu süre zarfında Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin bir döküm sunarak HLPF kapsamında ve aynı zamanda Türkiye'de bir savunuculuk aracı olabileceğini düşündük.

Sorumlu Devlet Kurumunun Tespit Edilmesi: İlk olarak, devlet içerisinde SKH uygulamasının ana merkezini oluşturan kurumun tespiti zor oldu. Söz konusu kurumun Kalkınma Bakanlığı bünyesinde yer alacağını biliyorduk, ne var ki iletişim çabalarımız bu kurumun adını öğrenmemize yetmedi. Bu kurumun Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü olduğunu ancak SKH Bilgi Platformu'na (<https://sustainabledevelopment.un.org>) bu bilgi sunulduğunda öğrenebildik.

Resmi Raporun Elde Edilmesi: Daha önceki gölge rapor tecrübelerimiz sayesinde, etkili bir gölge rapor hazırlayabilmek için önce devlet raporunu görmenin ve gölge raporda buna gerektiği şekilde yanıt vermenin son derece önemli olduğunu biliyorduk. Fakat 2016 HLPF'nin başlamasına sadece üç hafta kalmışken, devlet raporunun ancak 2016 HLPF'den bir hafta önce hazır olacağı söylendi. (Nitekim nihai rapor 2016 HLPF'den 5 gün önce yayınlandı). Devlet raporunu HLPF'den önce göremeyeceğimizi anlayınca, Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliğinin durumuna dair kısa ve öz bir gölge rapor hazırlamaya karar verdik.

Gölge Raporun Hazırlanması ve Gelecek için Temel Referans Noktası Oluşturulması: Gölge Raporumuzu altı bölüme ayırdık:

- Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Durumu ve Kadınların ve Kız Çocuklarının Güçlendirilmesi
- Veri, Yönetişim, Uygulama İhtiyacı

- Zayıf Kurumlar (özellikle toplumsal cinsiyet mekanizması)
- Katılım (özellikle bağımsız STK katılımı)
- SKH'lerin diğer BM mekanizmalarıyla bağlantıları
- Eylem Çağrısı (SKH'lerin toplumsal cinsiyet konularına yanıt veren, etkili bir şekilde uygulanmasına yönelik tavsiyelerimiz)

Bunlara ilaveten, Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Durumu ve Kadınların ve Kız Çocuklarının Güçlendirilmesine yönelik temel referans değerler hakkında bir ek belge (büyük oranda Hedef 5'e ve diğer 10 hedefte kadınlara ve kız çocuklarına değinen tüm konulara odaklanmaktadır).

Toplumsal cinsiyet eşitliğine dair verilere ulaşmak son derece güç olmasına ve ulaştığımız verilerde de birçok boşluk bulunmasına rağmen, bu ek belgenin Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliği ve gelecek yıllarda kadınların güçlendirilmesi konusunda olası ilerlemeye dair bir temel referans noktası oluşturabileceğini düşünmekteyiz.

Gölge Raporun HLPF'de Kullanılması: 2016 HLPF'de gölge raporumuzu hükümet yetkililerinin yanı sıra diğer üye devletlerle de paylaşma imkânı bulabildik. Ayrıca Kadınların Temel Grubu (WMG) tarafından düzenlenen bir yan etkinlikte de gölge raporumuzu sunduk. Gölge raporumuz bize, VNR'ı takdim etmek üzere başkentten gelmiş olan delegelerle irtibat kurma fırsatı sağladı.

Bunun yanı sıra, VNR için toplanmış olan delegeler grubuna sivil toplum tarafından bir konuşma yapılması konusunda da diğer Temel Gruplarla (MG'ler) ve paydaşlarla işbirliğinde bulunduk. Bir başka MG temsilcisi Türkiye'nin de içinde bulunduğu delegeler grubuna sunum yaparken, Türkiye'den gelen yetkililere, gölge raporumuza dayanarak temel cinsiyet eşitliği ve kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi konusunda sorular yöneltmemiz mümkün oldu.

HLPF bize, Türk yetkililer ile yüz yüze görüşme imkânı sağladı. Böylece HLPF'de bir bağlantı kurma ve Türkiye'ye dönünce de bu iletişim sürme fırsatımız oldu. SKH'lerin uygulanması ve

koordinasyonu ile ilgili 2016 HLPF'ye sundukları VNR'da SKH'lerle uyumlu bir şekilde planlanacağı vaat edilen 11. Türkiye Kalkınma Planı'nın geliştirilmesi süreçlerinin bir parçası olmak üzere davet edileceğimizi umuyoruz.

Gölge Raporun HLPF sonrasında Kullanılması: Gölge raporumuzu daha sonra Türkiye'de sivil toplum kuruluşları ve diğer ilgili taraflarla da kullandık. Yakın bir tarihte, Türkiye'deki kadın hakları örgütleriyle birlikte düzenlediğimiz bir günlük bir panelde SKH'lerin Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliği savunuculuğu bakımından nasıl yararlı bir şekilde kullanılabilmesine dair stratejiler geliştirdik.

Çıkardığımız Dersleri Gelecekte Kullanmak: KİH-YÇ, SKH izleme konusunda toplumsal cinsiyet odağında gölge rapor hazırlamak için dünya ölçeğinde bir örnek haline gelmiş ve WMG tarafından ev sahipliği yapılan web seminerlerine katılmıştır.

Bu süreç, HLPF gibi toplantıların sunduğu fiziksel alanların devlet ile sivil toplumu bir araya getirmek açısından taşıdığı önemi bir kez daha fark etmemizi sağlamıştır. 2016 HLPF'de devlet yetkilileri ile kurulan iletişim son derece faydalı bir şekilde sürmektedir.

Örneğin, bizim açımızdan WMG aracılığıyla olduğu gibi, kuruluşlar arasında kurulacak dayanışma ve işbirliği, mesajı yayabilmek için yeni alanlar açmak noktasında hayati bir öneme sahiptir. Bu tür fırsatlar başka STK'larla bir araya gelip savunuculuk yapmak, yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası seviyelerde bilgi paylaşımı, dayanışma ve ortak savunuculuk çabalarına yönelik ağlar yaratmak bakımından da çok değerlidir. Türkiye'de SKH'ler konusunda çalışma yürüten STK ağıımızı genişleterek, çok daha kapsayıcı, yoğun ve etkili bir alternatif raporlama ve savunuculuk süreci oluşturmayı umuyoruz.

6) BAŞKA SÜREÇLERLE BAĞLANTI KURMAK: CEDAW VE UPR

Michaela Guthridge, *International Womens' Rights Action Watch (Uluslararası Kadın Hakları Eylem İzleme) Asya Pasifik*

Sürdürülebilir kalkınma konusunda yürütülen çalışmalar, yerelden bölgele ve uluslararası alana uzanan çok katmanlı süreçler içermektedir. Ne var ki bu süreçlerin pek azı doğrulanabilir ve güvenilir hesap verebilirlik mekanizmalarına sahiptir. Hem HLPF, hem de bölgesel benzerleri, hesap verebilirlikten ziyade "paylaşım" yönelik platformlar sunmaktadır. Sivil toplum kuruluşları, hükümetleri sürdürülebilir kalkınma gündemi kapsamındaki vaatlerinden ötürü sorumlu kılmak istiyorlarsa, bu noktada insan hakları çerçevesi güvenilir bir inceleme mekanizması örneği oluşturacaktır. Örneğin, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) inceleme mekanizması bağımsız uzmanlardan oluşan bir komite aracılığıyla sistematik inceleme öngörürken, Evrensel Dönemsel Değerlendirme (UPR) hükümetlerarası bir inceleme imkanı sunmaktadır. Kadının insan haklarına ilişkin yükümlülüklerinden ötürü hükümetleri sorumlu tutma konusunda kanıtlanmış bir performansa sahip olan bu iki süreç, aynı şekilde, hükümetleri sürdürülebilir kalkınma gündemindeki siyasi taahhütlerinden ötürü hesap verebilir kılmak için de kullanılabilir.

Bu süreçlere dahil olabilmek için sivil toplum bir gölge rapor sunabilir. CEDAW'a ve UPR'a gölge rapor sunmak konusunda daha ayrıntılı bilgi için lütfen şu bağlantılara bakınız:

- **CEDAW için gölge rapor hazırlamak**
<http://www.iwraw-ap.org/cedaw/using-cedaw/for-ngos/>
- **UPR kapsamında diğer paydaşlara katkı ve katılım**
<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/NgosNhris.aspx>

Ayrıca, her iki süreç kapsamında sunulan resmi ve gölge raporlar HLPF için hazırlanacak alternatif/gölge raporlar açısından da faydalı veri kaynakları oluşturacaktır. Nitekim, CEDAW Komitesi değerlendirdiği ülkeye ilişkin Nihai Görüşleri'nde halihazırda SKH'lerden ve ülkelerin SKH'ler kapsamındaki taahhütlerinden bahsetmeye başlamış bulunmaktadır. Bu bilgiler HLPF gözden geçirme sürecinde de kullanılabilir ve bu süreçler birbirini karşılıklı olarak kuvvetlendirebilir.

7) GÖNÜLLÜ ÜLKE GÖZDEN GEÇİRMESİ (VNR) KAPSAMINDAKİ ÜLKELERE YÖNELİK KILAVUZ İLKELER

Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi kapsamında sağlam ve anlamlı raporlar hazırlamasına yardımcı olmak amacıyla, BM kuruluşları ve diğer aktörler birtakım kılavuz ilkeler ve iyi uygulamalar oluşturmuşlardır. Aşağıda ülkelere sunulan bu kılavuz ilkeler arasından seçilen kilit niteliğindeki bazı kaynaklar yer almaktadır:

- **BM Sekreteryası 2017 Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi Kılavuzu**
 - » 2017 HLPF'deki Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi'ne ilişkin Soru ve Cevaplar: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/12103Q&A_for_VNRs_HLPF2017.pdf
 - » BM Sekreteryası kılavuzuna dair haber: <http://sdg.iisd.org/news/un-secretariat-issues-guidance-on-2017-hlpf-voluntary-national-reviews/>
 - » Gönüllü ortak rapor kılavuz ilke önerileri: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/11819Voluntary_guidelines_VNRs.pdf
- **Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi konusunda Uzman Grup Toplantısı:**
 - » 2017'deki ülke raporlarına ilişkin tavsiyeler içeren nihai rapor: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/12604Summary%20of%20VNR%20meeting%2015-16%20Dec_FINAL.pdf
- **2017 Gönüllü Ülke Gözden Geçirmesi Çalıştayı:**
 - » Nihai rapor https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/13762Report_of_the_Workshop_on_VNRs_2017.pdf
- **BM Kalkınma Grubu**
 - » SKH'lere ilişkin ülke raporlarına yardımcı kılavuz ilkeler: <https://undg.org/wp-content/uploads/2017/03/Guidelines-to-Support-Country-Reporting-on-SDGs-1.pdf>

8) EK KAYNAKLAR

- **SDG Endeksi:** Tüm SKH'lere ilişkin eldeki veriler, ülkelere, birbirlerine kıyasla nasıl bir performans sergilediklerine ilişkin hızlı bir değerlendirme sunmak amacıyla çok başlangıç niteliğinde karma bir endeks kapsamında birleştirilmektedir. Bu endeksin amacı ülkeleri kıyaslamak değil, ülkelere tüm SKH'leri kapsayan ve her bir hedefe eşit muamele eden tek bir bütüncül ölçüt kullanarak kendilerini belirli bir hizaya getirmelerine olanak sağlamaktır. Gayresmi bir SKH Endeksi ve Kontrol Paneli sunulmakta ve alınan ilk sonuçlar özetlenmektedir. Bu rapor ilk kez, ülke düzeyinde 2015 yılına ait SKH başlangıç noktasına dair bir ölçüt yaratmaktadır. Her bir ülkenin öncelikli eylem noktalarını belirlemesine, uygulamadaki kilit meseleleri anlamasına ve 2030 yılına dek SKH'lere ulaşmak için kapatılması gereken boşlukları saptamasına yardımcı olacaktır: <http://sdgindex.org/download/>
- **Eşit Ölçütler (Equal Measures) 2030:** Bu girişim hiçbir kız çocuğunun veya kadının görünmez olmadığı bir ülke tahayyülü ile sivil toplum ve özel sektör önderliğinde başlatılan bağımsız bir ortaklıktır. Eşit Ölçütler 2030, veriler ve bulgular ile savunuculuk ve eylem arasında bağlantı kurmakta ve kadın hareketlerinin, hak savunucularının ve karar alma mercilerinin Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşma çabalarını yönlendirmede kolayca kullanabilecekleri veriler ve bulgular sunmaktadır. Bir dizi öncelikli hedefi izlemekte kullanılacak bir veri izleme aracı ve kritik analizlerde bulunarak, özgün bakış açıları sunarak ve önemli boşlukları vurgulayarak toplumsal cinsiyet eşitliğine doğru kaydedilen ilerlemeyi ölçmek bakımından esaslı göstergeler yaratılması amaçlanmaktadır. Analizler, SKH Göstergelerine ilişkin Kurumlar Arası Uzmanlar Grubu'nun (IAEG-SDGs) resmi göstergelerine dayanmakla birlikte, kadınların ve kız çocuklarının yaşamış deneyimlerine dair tüm bir resmi ortaya koymamaktadır. Bu nedenledir ki söz konusu girişim kapsamında, yurttaşlardan, STK'lardan, kalkınma ajanslarından, özel sektörden gelen veriler ve algılara dayalı ya da değerleri temel alan anketler gibi başka kaynaklardan elde edilen tamamlayıcı göstergeler de kullanılacaktır. <http://www.equalmeasures2030.org/>

- **DataShift:** 2013 yılında Dünya Katılımı için Dünya İttifakı CIVICUS, SKH'ler de dahil olmak üzere sürdürülebilir kalkınma konusunda kaydedilen ilerlemenin izlenmesi ve karar alma mercilerinin sorumlu kılınması amacıyla yurttaşlar tarafından üretilen verilerin nasıl kullanılacağı konusunda düşünmeye başlamıştır. Gerçekleştirilen geniş istişareler sonunda, yurttaşlar tarafından veri üretilmesi ve bu verilerin kullanılması amacıyla STK'lar bünyesinde kapasite ve güven inşası için DataShift oluşturulmuştur. DataShift sürdürülebilir kalkınmayı izlemek, hesap verebilirlik talebinde bulunmak ve değişim kampanyası yürütmek için bulgulara dayalı araçları destekleyen birbiriyle bağlantılı veri setlerinden oluşan güvenilir ve inandırıcı bir küresel mekanizma inşa etmeyi amaçlayan geniş, çok-paydaşlı bir platforma destek sunan küresel bir harekettir. DataShift'in pilot niteliğinde seçtiği ilk ülkeler şunlardır: Arjantin, Nepal, Kenya ve Tanzanya. <http://civicus.org/thedatashift/>
- **Social Watch (Toplumsal İzleme):** Yoksullukla ve yoksulluğa yol açan sebeplerle mücadele eden, her türlü ayrımcılığı ve ırkçılığı ortadan kaldırmak, servetin hakkaniyetli bir şekilde dağılımını ve insan haklarının hayata geçirilmesini sağlamak için çalışan yurttaş kuruluşlarından oluşan uluslararası bir ağıdır. Ülke düzeyinde kaydedilen ilerlemeler hakkında bildirimde bulunmak amacıyla "2016 Sürdürülebilir Kalkınma Projeksiyonu"nu geliştirmiştir. <http://www.socialwatch.org/node/17211>
- **Cinsel Haklar ve UPR – Savunucular için Rehber:** Cinsel Haklar Girişimi (Sexual Rights Initiative – SRI) BM İnsan Hakları Konseyi'nde toplumsal cinsiyet ve cinsellikle bağlantılı insan haklarının savunuculuğunu yapan kuruluşlardan oluşan bir koalisyonudur. Uluslararası Planlanmış Ebeveynlik Federasyonu (IPPF) cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları alanında küresel bir hizmet sağlayıcısı ve önde gelen bir savunucudur. Bu iki oluşum, savunucuların BM bünyesindeki Evrensel Dönemsel Değerlendirme (UPR) mekanizmasını, cinsel hakları ve üreme haklarını geliştirmek ve kendi ülkelerindeki ihlallerin altını çizmek amacıyla kullanılmasına yardımcı olacak bir rehber hazırlamak amacıyla işbirliğinde bulunmuşlardır. Söz konusu rehber, savunuculara UPR'in amacı ve işlevini –taşıdığı önemi ve cinsel haklar açısından ne kazanımlar elde edildiğini ve edilebileceğini– ve bir paydaş raporu

hazırlanmasına dair pratik ilkeler de içerecek şekilde UPR sürecine nasıl dahil olunacağını anlatmaktadır. <http://www.sexualrightsinitiative.com/universal-periodic-review/upr-toolkit/>

- **Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Sözleşme Organları Veri Tabanı:** Temel uluslararası insan hakları sözleşmelerinin uygulanmasını izleyen insan hakları sözleşme organları tarafından kabul edilen veya incelenen tüm aleni ve kamusal belgeleri içermektedir. http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/MasterCalendar.aspx?Type=Session&Lang=En
- **UKSSD: Ülkelerin SKH uygulamalarındaki ilerleme: 2016 yılından tecrübe ve tavsiyeler.** Bu rapor 16 ülkenin gözden geçirilmesine ilişkin analize dayanarak, HLPF'de rapor sunacak ülkelere ve sivil toplumun katkısına dair öneriler sunmaktadır. https://www.bond.org.uk/sites/default/files/analysis_of_hlpf_2016_summary.pdf
- **Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği:** ILO'nun çalışma hayatında toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik edip destekleme yetkisi tüzüğünde de dile getirilmekte ve uluslararası emek standartlarında ve BM Şartı, CEDAW ve SKH'ler gibi konuyla ilgili uluslararası belgelerde de yansıtılmaktadır. Bu web sitesi ILO'nun toplumsal cinsiyet eşitliği politikası ve stratejisi hakkında faydalı olabilecek kaynaklara bağlantı sunmaktadır. <http://www.ilo.org/gender/Aboutus/ILOandGenderEquality/lang--en/index.htm>

Hazırlayanlar:

Şehnaz Kıymaz Bahçeci
Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler

Mabel Bianco
FEIM

Mégane Ghorbani
ActionAid Fransa

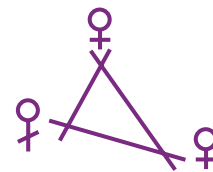
Michaela Guthridge
International Womens' Rights Action Watch
(Uluslararası Kadın Hakları Eylem İzleme)
Asya Pasifik

Michelle Truong
International Women's Health Coalition
(Uluslararası Kadın Sağlığı Koalisyonu)

Susan Y. Wood
International Women's Health Coalition
(Uluslararası Kadın Sağlığı Koalisyonu)

Çeviri:

Defne Orhun

**KADININ İNSAN HAKLARI
YENİ ÇÖZÜMLER DERNEĞİ**

Tel 0212 251 00 29 **E-posta** newways@wwhr.org

f [KadininInsanHaklariYeniCozumler](https://www.facebook.com/KadininInsanHaklariYeniCozumler)

@ [kadinih](https://www.instagram.com/kadinih) **t** [kadinih](https://www.twitter.com/kadinih)